LOTIN TILI: “O‘LIK” TIL NEGA HAMON TIRIK?

Jamoldinova Gulhayo Rustamjon qizi

Stomatologiya yo‘nalishi talabasi, Qo‘qon universiteti Andijon filiali

Minavarova Gavhar.Muqimjonovna

Ilmiy rahbar, Tibbiyotda tillarni o‘qitish kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada lotin tilining qadimgi Latsiydan tarqalishi, xalq lotinchasi asosida roman tillarining shakllanishi va lotin yozuvining o‘zbek tiliga moslashuvi yoritiladi. Oy nomlari misolida lotin tilining kundalik nutqdagi izlari ko‘rsatiladi. Tish toji va ildizining lotincha nomlari orqali stomatologik atamalarning tuzilishi izohlanadi.

Kalit so‘zlar: lotin tili, roman tillari, tibbiy terminologiya, stomatologiya, lotin alifbosi, o‘zbek yozuvi.

Аннотация: В статье рассматриваются распространение латыни из древнего Лация, формирование романских языков на основе народной латыни и адаптация латиницы к узбекскому языку. Названия месяцев показывают, как латинские корни сохранились в повседневной речи. На примере названий коронки и корня зуба объясняется строение стоматологических терминов.

Ключевые слова: латинский язык, романские языки, медицинская терминология, стоматология, латинский алфавит, узбекская письменность.

Abstract: This article traces the spread of Latin from ancient Latium, the emergence of the Romance languages from spoken Latin and the adaptation of the Latin alphabet to Uzbek. Month names preserve Latin roots in everyday speech. The Latin names for the crown and root of a tooth show how dental terms are formed.

Keywords: Latin, Romance languages, medical terminology, dentistry, Latin alphabet, Uzbek writing.

Lotin tilini «o‘lik til» deyishadi, chunki u bugun hech bir xalqning ona tili emas. Kundalik nutqimizdagi «universitet» so‘zi lotincha universitas («jamoa») so‘ziga, «respublika» esa res publica («xalq ishi») birikmasiga borib taqaladi. «Video» va «audio» so‘zlarida lotincha «ko‘raman» va «eshitaman» ma’nolari saqlangan.

Lotin tili hind-yevropa tillari oilasining italik guruhiga mansub. U Tibr daryosidan janubi-sharqda joylashgan Latsiyda (lotincha Latium) shakllangan. Rim ham shu hududdagi shaharlardan biri edi. Miloddan avvalgi 300-yilga kelib Rim butun Latsiyda hukmronlik o‘rnatdi. Rim davlati kengaygan sari lotin tili Yevropaning g‘arbiga yoyildi. Imperiyaning sharqiy qismida yunon tili keng qo‘llangan [1].

Rim forumidagi Lapis Niger yodgorligi ostidan topilgan bitik miloddan avvalgi VI asrga oid. U ilk lotin yozuvining saqlanib qolgan namunalaridan biridir. Rimliklar yozuvni etrusklardan o‘zlashtirgan, etrusk alifbosi esa yunon yozuviga asoslangan. Mumtoz lotin alifbosida 23 ta harf bo‘lgan. V belgisi «u» unlisini ham ifodalagani uchun lingua («til») so‘zi bitiklarda LINGVA tarzida yozilgan [2].

Adabiy asarlarda mumtoz lotin tili qo‘llangan. Xalq lotinchasining hududiy shakllaridan esa roman tillari kelib chiqqan. Masalan, lotincha noctem («tun») so‘zi italyanchada notte, ispanchada noche, fransuzchada nuit, portugalchada noite, ruminchada noapte shaklini olgan [3]. Ingliz tili german tillari guruhiga kiradi. Uning lug‘atiga ham lotincha so‘zlar bevosita yoki fransuz tili orqali o‘tgan.

Horatsiyning Carpe diem iborasi o‘zbekchada «Kunni g‘animat bil» deganidir. Verba volant, scripta manent hikmati esa «Aytilgan so‘z uchib ketadi, yozilgani qoladi» deb tarjima qilinadi.

G‘arbiy Rim imperiyasi qulagach ham lotin tili asrlar davomida Yevropada ilm-fan tili bo‘lib qoldi. Nikolay Kopernik va Isaak Nyuton muhim asarlarini lotin tilida yozgan. Karl Linney 1753-yilda Species plantarum («O‘simlik turlari») asarida o‘simliklarni ikki so‘z bilan nomlash tizimini izchil qo‘lladi [4]. Odamning ilmiy nomi ham shu tartibda tuzilgan. Homo sapiens birikmasida Homo urug‘ nomi, sapiens esa tur epitetidir.

Tibbiyotda lotincha nom anatomik tuzilmani aniq ko‘rsatadi. Stomatologiyada corona dentis tish tojini, radix dentis esa tish ildizini bildiradi. Ikkala birikmada ham dens («tish») oti qaratqich kelishigida dentis («tishning») shaklini olgan. Shu qonuniyatni bilgan talaba cervix so‘zining «bo‘yin» ma’nosiga tayanib, cervix dentis atamasini «tish bo‘yni» deb tushuna oladi. Bu uchala atama xalqaro anatomik nomenklaturada qayd etilgan [5, 6].

Lotincha fe’l shakllari retsept yozish an’anasida ham saqlangan. Retsept boshida uchraydigan ℞ belgisi lotincha recipe («ol») so‘zining qisqartmasidan kelib chiqqan [7]. Huquq tilidagi de facto («amalda»), de jure («qonun bo‘yicha») va status quo («mavjud holat») iboralari ham asl shaklida ishlatiladi. Katolik cherkovida yangi papa saylangani an’anaviy Habemus Papam («Bizda papa bor») iborasi bilan e’lon qilinadi. 2025-yil 8-mayda Lev XIV saylanganida ham shu ibora yangragan [8].

Lotin tilining kundalik nutqdagi izlaridan biri oy nomlaridir. Mart Rim mifologiyasidagi Mars, iyul Yuliy Sezar, avgust esa imperator Avgust nomi bilan bog‘liq. Sentabr, oktabr, noyabr va dekabr nomlarida lotincha septem («yetti»), octo («sakkiz»), novem («to‘qqiz») va decem («o‘n») sonlari saqlangan. Qadimgi Rim taqvimida yil martdan boshlangan. Shu hisob bo‘yicha sentabr yettinchi oyga to‘g‘ri kelgan [9].

Lotin yozuvini qabul qilgan xalqlar alifboni o‘z tillaridagi tovushlarga moslashtirgan. O‘zbek yozuvi tarixida 1929-yilda arab yozuvidan lotin yozuviga, 1940-yilda esa kirill yozuviga o‘tilgan. 1993-yil 2-sentabrda lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risidagi qonun qabul qilindi. Qonunning 1995-yil 6-maydagi tahririda 26 ta harf va uchta harf birikmasi (Sh, Ch, Ng) belgilandi [10, 11].

2026-yil 21-oktabrda qabul qilingan O‘RQ-1184-son Qonun 2027-yil 22-aprelda kuchga kiradi. Unda O‘, G‘, Sh va Ch o‘rniga mos ravishda Ö, Ğ, Ş va Ç harflari belgilangan. Yangilangan alifbo 28 ta harf va bitta tutuq belgisidan iborat. Ng bu ro‘yxatda alohida birikma sifatida keltirilmagan [12].

Xulosa qilib aytganda, roman tillarida lotincha so‘zlar asrlar davomida o‘zgarib borgan. O‘zbek tilida lotin tilining izlari oy nomlarida va alifboda ko‘rinadi. Stomatologiya talabasi uchun bu merosning amaliy ahamiyati ham bor. Masalan, dentis shaklini tanigan talaba tish qismlarining bir nechta nomini bitta grammatik qoida yordamida tushuna oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. The Open University. The Spread of Latin. Discovering Ancient Greek and Latin, 1.2-bo‘lim.
2. Battistoni F., Donninelli M. Latin. Mnamon. Scuola Normale Superiore, 2022.

3. Cristea A. M. va boshq. Automatic Discrimination between Inherited and Borrowed Latin Words in Romance Languages. Findings of EMNLP 2021, 2845–2855-betlar.

4. Royal Horticultural Society. Carl Linnaeus and Plant Names. RHS Schools.

5. Rustamova S. Sh. va boshq. Lotin tili va tibbiy terminologiya. Toshkent tibbiyot akademiyasi, 2017.

6. FIPAT. Terminologia Anatomica. 2-nashr, II qism. 2019. «Dentes» bo‘limi, 914–927-atamalar.

7. Merriam-Webster. When a Recipe Was a ‘Receipt’. Wordplay.

8. Vatican News. Habemus Papam! 2025-yil 8-may.

9. Sky HISTORY. What’s in a Name? The Origins of Our Months’ Names.

10. O‘zbekiston Respublikasi. Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida. 1993-yil 2-sentabrdagi 931-XII-son Qonun. LexUZ.

11. O‘zbekiston Respublikasi. «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi Qonunga o‘zgartishlar kiritish haqida. 1995-yil 6-maydagi 71-I-son Qonun. LexUZ.

12. O‘zbekiston Respublikasi. «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga o‘zgartirish kiritish haqida. 2026-yil 21-oktabrdagi O‘RQ-1184-son Qonun. LexUZ.